

ницький. – Львів: «Світ» 1992. – Т. 3. – 456 с.

27. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / [Упорядник І. Бутич]. – К. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2002. – Ч. II. – 798 с.

28. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 1038, 20 арк.

29. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України імені В. І. Вернадського, ф. I, спр. 65267, 3 арк.

30. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 293, 186 арк.

31. Милорадович Г.А. Родословная книга черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб.: С-Петербургская Губернская Типография, улица Глинки, 8, 1901. – Т. 2. – Ч. 3, 4, 5, 6. – 406+33+316+СІХ с.

32. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 192, 598 арк.

33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 3442, 6 арк.

34. Судиенко М. Материалы для отечественной истории / М. Судиенко. – К.: В университетской типографии, 1855. – Т. 2. – 511 с.

35. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів / [Упорядник, автор передмови та коментарів В.Й. Горобець]. – К.: Наукова думка, 1993. – 392 с.

36. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 325, 616 арк.

37. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 57, оп. 1, спр. 65, 783 арк.

38. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 305, 385 арк.

39. Держархів Чернігівської області, ф. 133, оп. 1, спр. 294, 338 арк.

Токарев С.А. Казацко-старшинские роды Коропской сотни Нежинского полка (вторая половина XVII–XVIII вв.)

В статье охарактеризованы наиболее известные казацко-старшинские роды Коропской сотни Нежинского полка второй половины XVII–XVIII вв. Проанализировано их происхождение, родословные, общественно-политическая деятельность, имущественное положение и пути приобретения дворянства.

Ключевые слова: Нежинский полк, Коропская сотня, казацкая старшина, генеалогия.

Tokarev S.A. Cossack-officer families of Korop country of the Nizhyn regiment (second half of XVII – XVIII century)

The well - known cossack-officer families of Korop country of the Nizhyn regiment of the second half of XVII – XVIII centuries are characterized in the article. Their origin, genealogy, social and political activity, property position and way of acquisition of the nobility are analysed.

Key words: Nizhyn regiment, Korop country, Cossack-officer, genealogy.

23.03.2015 р.

УДК 94 (477) «16/17»:393.9:–193.5

А.В. Попружна

СМЕРТЬ У ПОХОДІ АБО ПОХОВАЛЬНІ ПРАКТИКИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII СТ.

У статті йдеться про традиції поховання представників козацької старшини, які загинули у далеких військових походах.

Ключові слова: Гетьманщина, поховальні церемонії, козацька старшина.

На другу половину XVII–XVIII ст. припало чимало військових походів, у яких брали участь представники козацької старшини. Недарма у 1708 р. у своїй чолобитній до гетьмана І. Мазепи козаки Лубенського полку нагадували, «же деди и отци наши от самой Чигиринщины на турецких войнах и мы на Азовских, Казикерменских, и на Шведских по Инфлянтах, Курляндиях, по Полских и Литовских сторонах верне служачи, много... козацкой крве проливали, головы положили, и впред до згону жития нашего зичливе верне шире не щадячи здоровья своего служить должны зостаем» [8, 29–30].

Хоча «смерть у бою» переважала над «цнотою добродинної старості й безслав'я» [7, 52], смерть далеко від рідного дому була небажаною, бо ускладнювала процедуру передсмертного відпущення гріхів і заважала віддавати майнові розпорядження [6, 143].

Окремі аспекти поховального церемоніалу козацтва висвітлені у працях О. Дзюби [2], О. Замури [6], І. Марцінковського [13], О. Морозова [14], С. Сегеди [19], Я. Федорука [25]. Проте, комплексне дослідження поховальних практик, що супроводжували поховання представників козацької старшини, які загинули у поході, відсутнє.

Перед відправленням у похід чи відрядження представники козацької старшини намагались урегулювати свої майнові й духовні справи у тестаментях. Зокрема, військовий товариш Стародубського полку Іван Тимошенко у духовному заповіті, датованому 1701 р., зазначив: «При виборе моем тепер в поход военный, на службу царскую, противко шведа, не ведаючи злща в таком термене, якое даст мне Господь Бог там повожене, за слушность пред себе тое взялием, все добра мои рухомии и не рухомии, распорядити тестаментом...» [4, 992].

Генеральний осавул Іван Мануйлович у 1734 р. заповів поховати себе «при парахиальной церкви нашей святого архистратига Михайла» у Глухові. Втім, він передбачив, якщо загине чи помре «в далеком растоянии, теди где Бог благоволитиме там погребсти завещаю» [23].

Згідно «Прав, по которым судится малороссийский народ» тим, хто перебував на службі за кордоном або у далекому військовому поході, дозволялось укладати тестамент на чужині. У першому випадку

достатньо було оголосити й затвердити документ на «сторонньому» повноважному уряді та привезти у рідні краї витяг з нього чи письмове свідчення з підписами й печаткою. Під час походу для оголошення заповіту було достатньо запросити «двух персон честных и веры достойных» і оголосити «останню волю» перед командуванням. У разі, коли заповідач знаходився при смерті, достатньо було усно сповістити свою останню волю при свідках [17, 220]. Так, генеральний підскарбій Яков Маркович, перебуваючи у Сулацько-Гілянському поході 1725 р., склав тестамент і віддав архієрею, повідомивши про це у своїх «Записках»: «...ему ж testamentum дал для отдачи жене» [3, 105].

Значковий товариш Чернігівського полку Дем'ян Рашевський, «навіжений хворобою» під час військового походу, також склав тестамент, зазначивши: «Писался сей тестамент в року 1726, месяца июля 16 подле станции Кузтинской, в лагери козацком над рекою Агроханню, при панах товариству значковому того ж полку Черниговского Петру Мокриевичу, Ивану Кривковичу, Петру Терпицкому, Хведору Гранбецкому, Григорию Давидовичу, Данилу Прокоповичу, Григорию Кривковичу, Якову Богдановичу, Стефану Радичу. Писар сего тестаменту значковий полку гадяцького Андрей Пищанский» [24].

Що робили з померлими або загиблими співвітчизниками? Варіантів було два – поховати загиблого на чужині або перевезти на батьківщину. Здійснити поховання на чужині було можливо, дотримуючись традиційних поховальних церемоній, оскільки у похід разом із козаками вирушали полкова музика, похідна канцелярія, а також священик та похідна церква [1].

Коли у 1726 р. під час походу помер у фортеці Св. Хреста від гнійного плевриту бунчуковий товариш Василь Гамалія, він був «погребен при церкви близ дверей левых. Все бунчуковое товариство при погребені было со знаком, и 100 человек трикратно стреляли» [3, 159]. В. Модзалевський уточнив, що тестамент В. Гамалія склав ще у липні 1725 р., перебуваючи в поході [15, 242].

Я. Маркович повідомляв про бунчукового товариша Дмитра Домонтовича, який у 1726 р. «на море помер и вкинен в море» [3, 196].

«Остання воля» генерального обозного Івана Ломиковського, датована 25 березня 1711 р., містила наказ про поховання у Києво-Печерському чи Рихлівському монастирях. Але воля генерального обозного не могла бути виконана, адже він помер через три роки після написання заповіту під час військового походу і був похований у м. Ясси [10, 12–13].

Відомо, що під час облоги міст і фортець козаки відразу ховали загиблих на полі бою неподалік від мурів. Одним із найвідоміших таких цвинтарів, що зберігся до нашого часу, вважаються козацькі могили

на П'ятницькому цвинтарі біля Замкової гори у м. Кременці Тернопільської області [25, 692].

Оповідання А. Скальковського ілюструвало жалобну церемонію, характерну для звичайного козацтва. Козака поховали на цвинтарі й установили кам'яний хрест із короткою епітафією: «Здесь почивает – Раб Божій Григорій Покотило, знатный товариш войска Запорожскаго Низоваго и куреня Кушовскаго. Преставися року 1772 Июля 4-го дня» [20, 43–47].

Втім, загиблих або померлих представників знатних козацьких родів по можливості намагалися перевезти на батьківщину. Поховати родича належним чином було обов'язком усієї родини. Так, 17 жовтня 1655 р. під час облоги Старого Бихова був смертельно поранений полковник і наказний гетьман Сіверський Іван Золотаренко. Його тіло не віддавали землі протягом усього Пилипівського посту з 15(28) листопада по 24 грудня (6 січня). Імовірно вогнепальне поранення у ногу спричинило запалення, яке зупинити в умовах облоги тогочасними медичними засобами не вдалося. Труну з тілом загиблого наказного гетьмана з великими почестями доставили до Ніжина, де козаки та міщани віддали йому останню шану. З Ніжина тіло покійного перевезли до Корсуня, звідки Іван Золотаренко був родом, щоб поховати у збудованій його коштом церкві Різдва Христового. Похорон мав відбутися відразу ж після різдвяних свят, а до того труну поставили на катафалк у дерев'яному Миколаївському храмі за містом. Втім незабаром у храмі, через недогляд церковного старости, що складав у коморі непогашені свічки, спалахнула пожежа. Після жахливої трагедії брат покійного полковника Василь Золотаренко з козаками відшукав недогорілу труну з тілом нещасного небіжчика і на швидку руку закінчив той похорон [14, 53].

У битві під Старим Биховом загинув й чернігівський полковник Стефан Пободайло. Він був похований 20 вересня 1655 р. у «в монастиру Иллинском Черниговском», куди тіло його «с честію препроводили» [16].

У 1701 р. у поході на Естонію та Інгерманландію від холоду і хвороб загинуло кілька тисяч козаків, зокрема племінник Мазепи – ніжинський полковник Іван Обідовський [21, 167]. Його тіло було привезене в Україну і поховано «в Печерском монастыру киевском» [26, 114].

Стародубський полковник Михайло Миклашевський загинув під час облоги шведською армією Несвіжу у 1706 р. і був похований спочатку у Стародубі, а згодом перепохований у церкві Св. Юрія (Георгіївській) у Києво-Видубицькому монастирі [9, 243].

Гадяцький полковник Михайло Борухович загинув під час Польського походу 1704 р. За життя він став відомий своєю турботою про православні

храми – пожертвував 100 золотих на Лубенський Мгарський монастир, а в 1686 р. побудував Успенську Лютенську церкву, де й був похований [15, 85].

Генеральний хорунжий Іван Сулима помер у 1721 р. під час робіт на Ладозькому каналі. Тіло його було перевезене до Сулимівки Переяславського полку, як переповідає родинна легенда, «у выдолбленной и осмоленной сосновой колоде, в которой против лица умершаго, выставлено было стекло». Ніби в цій самій колоді хорунжий і був похований у склепі Сулимівської церкви [11, 173–174]. Зберігся лист Павла Полуботка, в якому він наказував не ховати Сулиму у чужому краю, де «и имени его милости никто никогда не помянет, а до того бы и ей милость пане хоружина енералная, милая моя пане сестра, зо всем своим домом неоплакане всегда печална была» [2, 197].

Значний інтерес становить інструкція П. Полуботка щодо транспортування тіла: «...того рады вели, вмст належитую труну зробити, в якую тело вложивши, чим таким оное обложити, жебы в труне нимало не колихалося, и осмоливши округ тую труну, постановете оную з телом чи то в палубе, если может такой обискатися, жебы труна влезла, хоча й келн от оного повикидати, чили у воз яким, окривши добре лубм для того, жебы бризки грязніе на труну не сходили, и спорядивши так, отправай, вмст, его милости до господи пну снови, и при пну Грабовецком, велевши як значковым при теле, ити, так и куренцям же его милости, и музике войсковой» [12].

Гадяцький полковник Григорій Грабянка також помер від важкого поранення під час другого Кримського походу 8 липня 1738 р. [18, 558].

20 лютого 1723 р., перебуваючи у Москві у складі делегації з чолобитними від наказного гетьмана Павла Полуботка, помер від гарячки седнівський сотник Петро Войцехович. Інформація про смерть та перевезення померлого з Москви до Седнева вміщена у «Записках» Я. Марковича: «Покойнаго п. Войцеховича тело препроважено из Москвы в Березу (село близ Глухова), куда пан тесть с генеральными персонами панами писарем и бунчужным ездил, панихиду совершивши, отпустил оное (тело) в Седнев, до дому покойного. Тамже (т. е. в писмах) описана дивная якобы смерть его, ибо с великою рефлексією и при воззрени на лик Богоматери, также разсуждая о радости вечной и муках геенских, окончил жизнь свою, написавши наперед до своих прощальные листы, и своему имени учинивши порядок» [3, 15]. Поховали його в церкві Святого Георгія у Седневі 22 березня 1723 р., тобто через місяць після смерті [15, 194].

Отже, перевезення померлих вимагало певних знань і умінь. Нагадаємо, що здавна існували різні методи бальзамування у народів світу. Суть бальзамування полягала у просякненні тканин трупа речовинами, які знищують мікроби і попереджують

посмертне руйнування тканин. Застосовувалися як складні, так і прості технології бальзамування тіла. Складні передбачали видалення нутрощів, мозку, промивання вином і розміщення останків у соляних розчинах, маслах, що вимагало тривалого часу, певних навичок і ресурсів. Проте існували й простіші методи, наприклад, розміщення тіл у вині. Відомо, що слов'яни для довготривалого збереження тіла заливали його медом. Ці методи бальзамування згадувалися у працях Геродота і Діодора Сицилійського. Цікавість до бальзамування тіл повторно виникла в епоху Відродження, коли стали закладатися основи наукової анатомії. У XVI і XVII ст. у Європі бальзамування тіл здійснювали, в основному, шляхом просяккання трупа різними складними сумішами, які містили кухонну і морську сіль, терпентин, алое, ароматичні смоли. При цьому трупи занурювали у розчини або їх порожнини наповнювали складними сухими сумішами. Ззовні бальзамовані трупи покривали шаром воску чи лаку, натирали кедровою олією, камеддю. У XVIII ст. для бальзамування широко використовували винний спирт [13, 217].

Відомо, що похованню представників польської шляхти передували спеціальні церемонії. Зокрема, щоб «зберегти тіло до урочистого моменту, з нього виймали нутрощі, збережені в окремій посудині, яку пізніше вміщували у могилу разом з труною». Також у Речі Посполитій XVIII ст. існувала досить жорстка традиція окремого захоронення органів – серця, печінки, мозку [22, 75–76].

Імовірно, козаки знали про якийсь простий метод збереження людського тіла на нетривалий час (з літератури, або із запозиченого у походах східного чи європейського досвіду), проте могли й поєднувати декілька нескладних методів [13, 218]. Це засвідчує довготривале зберігання і транспортування тіла загиблого старшого сина Б. Хмельницького Тимоша, який під час оборони Сучавської фортеці 12 вересня 1653 р. був тяжко поранений та через кілька днів помер від гангрені. Понад місяць траурний кортеж долав відстань від Сучави до Чигирини, де Тимошу було віддано останню шану. Тільки наприкінці грудня 1653 р. його поховали в церкві Святого Архістратига Михаїла у Суботіві.

Коли 27 липня (6 липня) 1657 р. упокоївся Б. Хмельницький, забальзамоване тіло його зберігали, чекаючи, допоки збереться козацька старшина і представники козацького війська на похорон, який відбувся 25 серпня 1657 р. в Суботіві [18, 93].

«Славние рицаре зело бывають, но и тие на Марсовом пляцу полегают», – нагадає нам невідомий автор XVIII ст. [5, 169–170]. Навіть перебуваючи у військових походах і далеких відрядженнях, представники козацької старшини дотримувались поховальної культури, притаманної козацькій еліті другої половини XVIII–XVIII ст.

Посилання

1. Баранівська Л. Військова музика козацько-гетьманської держави (на прикладі Київського полку: 1648–1782 рр.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://museum-ukraine.org.ua/?p=849>.
2. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О.М. Дзюба. – К., 2012. – 347 с.
3. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. I. – 242 с.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упорядник С. Павленко]. – К., 2007. – 1144 с.
5. Егоров І. Вирши о смерти в синодике XVIII ст. / І. Егоров // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 169–170.
6. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. / О. Замура. – К.: К.І.С., 2014. – 240 с.
7. Козачинська В.В. Українське бароко: героїко-античне бачення концепту смерті / В.В. Козачинська // Наукові записки: Філософія та релігієзнавство (Ювілейний випуск до 70-річчя з дня народження В.С. Горського). – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – Т. 20. – 54 с.
8. Кочегаров К.О. Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704–1711 рр. / К.О. Кочегаров // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 18–33.
9. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 243–253.
10. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 12–13.
11. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1982. – № 10. – С. 173–174.
12. Лист чернігівського полковника Павла Полуботка до племінника з настановою відвезти додому для похорону тіло генерального хорунжого. 1720 р., 8 квітня // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. I, № 57480, арк. 13 зв.
13. Марцінковський І. Патологоанатомічні розтини померлих і бальзамування тілу запорозьких козаків / І. Марцінковський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: 36. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 215–218.
14. Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) / О. Морозов // Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник. Випуск 1(4) / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК, Ніжинська міська організація УТОПІК. – 2005. – С. 44–60.
15. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – Т. 1. – К., 1908. – 54 с.
16. Некрополи України / [упор.: Дивний І.В., Пархоменко М.Т., Титова О.Л.]. – К., 1999. – 287 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainica.org.ua/ukr/content/2721>.
17. Права, по которым судится малороссийский народ. 1743 р. – К.: Наукова думка, 1997. – 603 с.
18. Пришляк В. Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка) / В. Пришляк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/58421/36-Pryshliak.pdf?sequence=1>.
19. Сегеда С.П. Гетьманські могили / С.П. Сегеда. – К.: Наш час, 2010. – 440 с.
20. Скальковский А. Похороны запорожца в 1772 году / А. Скальковский // Киевская старина. – 1898. – № 2. – С. 43–47.
21. Таїрова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Переклад з російської о. Ю. Мицика. Санкт-Петербурзький державний університет; НАН України. Інститут історії України. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013. – 403 с.
22. Тананаева Л.И. Надгробный портрет в Речи Посполитой (XVI–XVII века) / Л.И. Тананаева // Категории жизни и смерти в славянской культуре. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 368 с.

23. Тестамент Івана Мануйловича. 1734 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, ф. 1, спр. 57558.

24. Тестамент значкового товариша Чернігівського полку Дем'яна Рашевського. 1726 // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 57548.

25. Федорук Я. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – Вип. 16/17. – Т. 19/20. – Київ, 2012. – 780 с.

26. Чернігівський літопис (підготовка до друку, передмова і коментар Ю. Мицика) // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4. – С. 105–122.

Попружная А.В. Смерть в походе или похоронные практики казацкой старшины второй половины XVII–XVIII вв.

В статье рассматриваются традиции похорон представителей казацкой старшины, которые погибли в далеких военных походах.

Ключевые слова: Гетманщина, похоронные церемонии, казацкая старшина

Popruzna A.V. Death in the campaign or burial practices of Cossack officers' at the second half of XVII – XVIII centuries

The article refers to the burial tradition of Cossack officers' representatives, who died in distant military campaigns.

Key words: Hetman, funeral ceremony, Cossack officers.

20.03.2015 p.

УДК 94(477):331.105.445 «16/17»

С.В. Щербина

**РЕМІСНИЧІ ЦЕХИ НА ТЕРИТОРІЇ
НІЖИНСЬКОГО ПОЛКУ У XVII – XVIII СТ.**

У статті схарактеризовані центри та галузева структура ремісничого виробництва на території Ніжинського полку у XVII – XVIII ст.

Ключові слова: ремесло, цех, Ніжинський полк, магдебурзьке право.

Надання магдебурзького права містам Лівобережної України мало позитивне значення для соціально-економічного розвитку регіону і, зокрема, ремісничого виробництва. Друга половина XVII ст. характеризувалась поглибленням суспільного поділу праці та подальшим зростанням міст та містечок – осередків промисловості й торгівлі. Значним ремісничим центром Північного Лівобережжя було полкове місто Ніжин. На думку В. Романовського, у 1666 р. Ніжин був третім серед найбільших ремісничо-торгівельних центрів Гетьманщини після Стародуба і Києва [1, 96; 2, 52]. За даними Румянцевського опису Лівобережної України 1765–1769 рр., у місті ремеслом займалась майже половина городян: «Жители, будучи